

100
LAT

NIEPODLEGŁOŚCI

Witold Jarno

**Garnizon
Wojska Polskiego
w Tomaszowie
Mazowieckim
w latach 1918–1939**

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

**Garnizon
Wojska Polskiego
w Tomaszowie
Mazowieckim
w latach 1918-1939**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

100

LAT

NIEPODLEGŁOŚCI

Witold Jarno

**Garnizon
Wojska Polskiego
w Tomaszowie
Mazowieckim
w latach 1918–1939**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2019

Witold Jarno – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Polski i Świata po 1945 r., 90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

RADA REDAKCYJNA

SERII 100 LAT NIEPODLEGŁOŚCI

Przemysław Waingertner – przewodniczący; członkowie: *Agnieszka Jędrzejewska*
Krzysztof Lesiakowski, Sebastian Pilarski, Lilianna Świątek, Piotr Zawilski
członkowie honorowi: *Kazimierz Badziak, Hubert Bekrycht*

RECENZENT

Stanisław Jaczyński

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie na okładce: żołnierze II batalionu 30. pSK na placu T. Kościuszki
w Tomaszowie Mazowieckim – zdjęcie datowane na 4 września 1921 r.
(zbiory Wiesława Strzeleckiego)

© Copyright by Witold Jarno, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.08693.18.0.M

Ark. wyd. 13,5; ark. druk. 15,25

ISBN 978-83-8142-245-1

e-ISBN 978-83-8142-246-8

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

*Książka dedykowana pamięci
Profesora Włodzimierza Kozłowskiego*

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	9
Wstęp	11
Rozdział I. Garnizon w okresie wojen o granice Państwa Polskiego (1918–1921)	21
1. Odzyskanie niepodległości i początki garnizonu (1918–1919)	21
2. Garnizon jako zaplecze mobilizacyjne dla 30. Pułku Strzelców Kaniowskich (1919–1921)	34
Rozdział II. Pierwsza pokojowa dekada (1921–1929)	53
1. Władze garnizonowe	53
2. Lata 1921–1927	62
3. Lata 1927–1929	90
Rozdział III. Budowa nowych koszar (1933–1935)	107
Rozdział IV. Garnizon w przededniu wojny (1935–1939)	129
Rozdział V. Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przynsposobienia Wojskowego	163
Rozdział VI. Rok 1939	181
1. Mobilizacja II dywizjonu 4. Pułku Artylerii Ciężkiej	181
2. Wrześniowa obrona miasta	190
Zakończenie	217
Bibliografia	221
Spis tabel	229
Spis planów i schematów	231

Spis zdjęć	233
Indeks nazwisk	237

WYKAZ SKRÓTÓW

AmTM	- Akta miasta Tomaszowa Mazowieckiego
APTM	- Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim
CAW WBH	- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego
dac	- dywizjon artylerii ciężkiej
Dep.	- Departament
DOG	- Dowództwo Okręgu Generalnego
DOGŁ	- Dowództwo Okręgu Generalnego Wojska Polskiego nr IV Łódź
DOK	- Dowództwo Okręgu Korpusu
DOK IV	- Dowództwo Okręgu Korpusu nr IV Łódź
DP	- Dywizja Piechoty
DPanc.	- Dywizja Pancerna
DS	- Dywizja Strzelców
Dz.Rozk.	- Dziennik Rozkazów
GISZ	- Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych
IPN	- Instytut Pamięci Narodowej
MK WFiPW	- Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego
KOP	- Korpus Ochrony Pogranicza
KPanc.	- Korpus Pancerny
MSWojsk	- Ministerstwo Spraw Wojskowych
MTM	- Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego
MTNŁ	- Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi
MSWojsk.	- Ministerstwo Spraw Wojskowych
NAC	- Narodowe Archiwum Cyfrowe
NDWP	- Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego

OG	- Okręg Generalny
OGŁ	- Okręg Generalny Wojska Polskiego nr IV Łódź
OK IV	- Okręg Korpusu nr IV Łódź
pac	- pułk artylerii ciężkiej
pal	- pułk artylerii lekkiej
pap	- pułk artylerii polowej
PD	- Piechota Dywizyjna
PKU	- Powiatowa Komenda Uzupełnień
POS	- Państwowa Odznaka Sportowa
POW	- Polska Organizacja Wojskowa
pp	- pułk piechoty
pp Leg.	- pułk piechoty Legionów
ps	- pułk strzelców
pSK	- pułk Strzelców Kaniowskich
psk	- pułk strzelców konnych
PSZ	- <i>Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej</i>
puł	- pułk ułanów
PW	- Przynależność Wojskowa
RP	- Rzeczypospolita Polska
SG	- Sztab Generalny (od 1928 r. Sztab Główny)
SMHW	- „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”
SRP	- Skansen Rzeki Pilicy – filia Miejskiego Centrum Kultury w Tomaszowie Mazowieckim
UWŁ	- Urząd Wojewódzki Łódzki
WF	- Wychowanie Fizyczne
WIH	- Wojskowy Instytut Historyczny
WP	- Wojsko Polskie
ZHP	- Związek Harcerstwa Polskiego

WSTĘP

Wraz z odzyskaniem niepodległości w 1918 r. przystąpiono do tworzenia odrodzonego WP, w którym to procesie ważną rolę odgrywały powstające garnizony wojskowe. Jednym z nich był garnizon tomaszowski leżący na obszarze OGŁ, a w latach 1921–1939 na obszarze OK IV Łódź. Tomaszów Mazowiecki jest miastem stosunkowo młodym, gdyż założony został pod koniec XVIII w., a prawa miejskie otrzymał w 1830 r. Przed I wojną światową znajdował się pod zaborem rosyjskim, a w latach 1914–1918 pod okupacją niemiecką. Już w II połowie XIX w. stacjonowały w nim niewielkie jednostki armii rosyjskiej. W kolejnych latach dyslokowane tu jednostki (szczebla batalionowego) często się zmieniały, kwaterując w różnych miejscach miasta. Tuż przed wybuchem I wojny światowej na potrzeby kwaterunku jednej z sotni 3. Uralskiego Pułku Kozackiego władze rosyjskie przeznaczyły nieczynną Fabrykę Sukna Braci Fürstenwald i Simona przy ul. Jeziornej 20 (obecnie ul. Farbiarska), która stała się później, do 1929 r. koszarami polskiego garnizonu. W latach 1914–1918 w Tomaszowie Maz. stacjonowały niemieckie oddziały Landszturmu (pospolitego ruszenia), wykorzystujące również część budynków dawnej fabryki przy ul. Jeziornej 20 oraz budynki przy ul. Pilicznej 12 i 14 (obecnie ul. Ignacego Mościckiego).

Garnizon WP powstał tu wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 r., w czym główną rolę odegrali członkowie tutejszej POW, biorący wcześniej udział w oswojeniu miasta spod okupacji niemieckiej. Tomaszowski garnizon w latach II RP był stosunkowo mały, gdyż w tym czasie nigdy nie stacjonowała w nim jednostka większa od batalionu lub dywizjonu. Dodatkowo trzeba podkreślić jego specyfikę, gdyż istniał on do 1929 r., po czym został odtworzony w 1935 r. Pomiędzy tymi latami był sześćioletni okres, w którym w Tomaszowie Maz. nie stacjonowała żadna jednostka ani instytucja wojskowa. Kres istnienia polskiego garnizonu w mieście przyniosła II wojna światowa.

W okresie walk o granice Państwa Polskiego (1918–1921) w Tomaszowie Maz. stacjonował Batalion Zapasowy 30. pSK, a później także Powiatowa Komenda Uzuppełnień. Po zawarciu pokoju ryskiego i przejściu polskiej armii na organizację pokojową, w mieście rozlokowano dodatkowo na pobyt stały II batalion 30. pSK. Ponadto komendzie garnizonu podporządkowano w zakresie służby garnizonowej Centralny Skład Amunicji nr 3, położony na wschodnich przedmieściach Tomaszowa Maz. (w samym mieście ulokowano jego kierownictwo oraz zakwaterowano personel), a także kilkuosobowy posterunek żandarmerii. Okres istnienia garnizonu w czasie pokoju można podzielić na dwa podokresy. W pierwszym (lata 1921–1927) zasadniczą część jego załogi stanowiły jednostki liniowe piechoty – wspomniany II batalion 30. pSK (do 1924) oraz II batalion 25. pp (1924–1927), a w drugim (1927–1929) – jednostka szkolnictwa wojskowego w postaci Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, przemianowanej w 1928 r. na Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4. W styczniu 1927 r. zlikwidowano mieszczącą się w mieście od 1920 r. PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Maz. oraz rozpoczęto proces stopniowej likwidacji wspomnianego Składu Amunicji, który przenoszono do nowej Głównej Składnicy Uzbrojenia w Regnach. Zasadniczym problemem w funkcjonowaniu garnizonu w latach dwudziestych był brak odpowiednich koszar, gdyż budynki pofabryczne przy ul. Jeziornej 20 nie były dostosowane do zmieniających się potrzeb wojska i wymagały poważnego remontu. Trudności kwaterunkowe były zapewne jednym z powodów likwidacji garnizonu w lipcu 1929 r., gdyż po rozformowaniu Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w mieście nie zakwaterowano już kolejnej jednostki wojskowej, dawne zaś koszary zostały opuszczone przez wojsko.

Lata 1929–1935 to okres, w którym garnizon nie istniał. Nie znaczy to jednak, że władze Tomaszowa Maz. pogodziły się w tym, gdyż I połowa lat trzydziestych stanowiła okres intensywnych zabiegów o ponowne ulokowanie w mieście jednostki wojskowej. Aby to jednak było możliwe, konieczne było wybudowanie nowych koszar, co ostatecznie nastąpiło w latach 1934–1935. Otworzyło to nowy okres w wojskowych dziejach miasta, gdyż wraz z przeniesieniem do niego w październiku 1935 r. II dywizjonu 4. pac, odtworzono garnizon tomaszowski. Jego specyfiką tym razem stało się to, iż stacjonowała w nim tylko jednostka artylerii ciężkiej (w latach dwudziestych trzonem garnizonu były jednostki piechoty). Wojsko ponownie zagościło na stałe w mieście, a żołnierze aktywnie uczestniczyli w różnego rodzaju uroczystościach, zacieśniając swoje kontakty z mieszkańcami Tomaszowa Maz. Garnizon tomaszowski – choć mały – odgrywał ważną rolę również w życiu miasta, gdyż łączyły go z nim różnorodne powiązania gospodarcze, kulturalne i społeczne. Dzieje tomaszowskiego garnizonu w latach II RP zakończył rok 1939. Najpierw zmobilizowano w ramach tzw. mobilizacji marcowej

II dywizjon 4. pac, który niebawem przydzielono do dyspozycji Dowództwa Armii „Łódź”. Sam garnizon istniał do września, kiedy to pododdziały 45. pp (ze składu 13. DP) stawily w mieście opór niemieckiemu XVI KPanc. Zakończył się on tragicznie dla pułku, rozbitego w wyniku nocnej dywersji V kolumny. Rankiem 7 września do Tomaszowa Maz. wkroczyły oddziały niemieckiej 1. DPanc., co zapoczątkowało ponad pięcioletni okres okupacji niemieckiej.

Do chwili obecnej omawiany garnizon nie doczekał się monografii, co jest konsekwencją faktu, iż dzieje WP w latach II RP zostały zbadane nierównomiernie. Powstało dotąd wiele prac odnoszących się do przebiegu działań wojennych w latach 1918–1921 i w roku 1939 oraz omawiających ogólne problemy organizacji, wyposażenia i wyszkolenia polskich sił zbrojnych¹. Mało jest jednak opracowań poświęconych historii poszczególnych garnizonów. Co prawda powstało kilka prac o historii OGŁ i OK IV, którym podlegał tomaszowski garnizon, lecz poruszano w nich – niejako przy okazji – jedynie ogólne zagadnienia dotycząc tego garnizonu². Jeśli chodzi o opracowania ściśle odnoszące się do jego historii, to można – oprócz wspomnianych już monografii OK IV oraz książki o Strzelcach Kaniowskich autorstwa W. Jarno – wymienić jednodniówkę wydaną przez Batalion Podchorążych Piechoty nr 4³. W pozostałych pracach dotyczących dziejów poszczególnych jednostek stacjonujących w latach II RP w Tomaszowie Maz., informacje o tutejszym garnizonie są niemal szczątkowe. Można tu wymienić np. publikacje poświęcone historii 25. i 30. pp autorstwa Waclawa Makulca, Krzysztofa Wiączka oraz Waclawa Godzemby-Wysockiego i Mariana Domagały-Zamorskiego⁴. Nieco lepiej wygląda to w odniesieniu do dziejów 4. pac – w tym wypadku warto wspomnieć o pracach Piotra Zarzyckiego i Artura Kuprianisa,

¹ Dla przykładu można tu wymienić: M. Cieplewicz, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998; K. Galster, *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914–1939*, Londyn 1975; Z. Jagiełło, *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 2005; A. Konstankiewicz, *Broń strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji polskich i Wojska Polskiego w latach 1914–1939*, Lublin 2003; E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1964; R. Łoś, *Artyleria polska 1914–1939*, Warszawa 1991; L. Wyszczelski, *W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939*, Warszawa 2008; *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990.

² W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001; tenże, *Okręg Generalny Wojska Polskiego nr III Kielce w latach 1918–1921*, Łódź 2003; tenże, *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, Warszawa 2004.

³ *Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4*, Tomaszów Maz. 1928/1929.

⁴ W. Makulec, *25 Pułk Piechoty*, Pruszków 1995; K. Wiączek, W. Makulec, *Dzieje 25 Pułku Piechoty w latach 1918–1939*, Piotrków Tryb. 1991; W. S. Godzembra-Wysocki, M. Domagała-Zamorski, *Historia Kaniowszczyków, czyli Dzieje 30 Pułku Piechoty Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 2006.

choć i tu o garnizonie tomaszowskim nie znajdziemy zbyt wielu informacji⁵. Także w książkach poświęconych dziejom Tomaszowa Maz. ustalenia dotyczące tutejszego garnizonu są skąpe i nie pozwalają poznać jego historii wojskowej nawet w ogólnym zarysie⁶.

Znacznie lepiej dorobek polskiej historiografii wygląda w odniesieniu do opisu działań wojennych w regionie tomaszowskim we wrześniu 1939 r. Spośród opracowań ogólnych dotyczących kampanii wrześniowej, w których znajdziemy informacje o obronie Tomaszowa Maz., można wymienić prace Marcina Bielskiego, Ludwika Głowackiego, Tadeusza Jurgi, Mariana Porwita, Jana Wróblewskiego czy Apoloniusza Zawilskiego⁷. Nie można w tym miejscu pominąć monumentalnego dzieła poświęconego kampanii wrześniowej *Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, zawierającego wiele szczegółowych informacji o walkach w rejonie Tomaszowa Maz.⁸ Tematyce tej sporo miejsca poświęcają w swych pracach także: Piotr Bieliński, Włodzimierz Rudź, Wojciech Zalewski, Piotr Zarzycki⁹, a zwłaszcza W. Jarno¹⁰. Niewielka liczba badaczy zajmujących się – nawet pośrednio – dziejami tomaszowskiego garnizonu powoduje, że literatura dotycząca tego tematu jest

⁵ P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999; A. Kuprianis, *Łódzka 4 Grupa Artylerii w latach 1929–1939*, Łódź 2010.

⁶ K. Borkowski, *Spółceństwo Tomaszowa Mazowieckiego w latach 1918–1939*, Piotrków Tryb. 2010; J. Góral, R. Kotewicz, *Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego. Zarys dziejów miasta 1788–1990*, Tomaszów Maz. 1992; *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Łódź 1980.

⁷ M. Bielski, *Grupa Operacyjna „Piotrków” 1939*, Warszawa 1991; L. Głowacki, *Obrona Warszawy i Modlina na tle kampanii wrześniowej 1939*, Warszawa 1985; T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990; M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939*, t. I i II, Warszawa 1983; J. Wróblewski, *Armia „Prusy” 1939*, Warszawa 1986; A. Zawilski, *Bitwy polskiego września*, t. I i II, Łódź 1989.

⁸ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. I: *Kampania wrześniowa 1939 r.*, cz. 1. *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951, cz. 2. *Przebieg działań od 1 do 8 września*, Londyn 1954.

⁹ P. Bieliński, *43 Pułk Strzelców Legionu Bajończyków*, Pruszków 2011; tenże, *44 Pułk Strzelców Legii Akademickiej*, Pruszków 2010; tenże, *45 Pułk Piechoty Strzelców Kresowych*, Pruszków 2010; tenże, *Działania ofensywne Wehrmachtu i obrona Wojska Polskiego w rejonie Tomaszowa Mazowieckiego we wrześniu 1939 roku – przebieg i specyfika wydarzeń*, [w:] *Militarne i polityczne aspekty udziału Polski w II wojnie światowej. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w 70 rocznicę wybuchu II wojny światowej w dniu 9 września 2009 r. w Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego*, Tomaszów Maz. 2009; W. Rudź, *Obrońcy ostatniej reduty. Z walk 13 kresowej dywizji piechoty w obronie Tomaszowa Maz. 5–7 IX 1939*, Tomaszów Maz. 1985; tenże, Rudź W., *Tomaszów Mazowiecki w wojnie 1939 r.*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Łódź 1980; W. Zalewski, *Piotrków 1939. Działania wojenne północnego zgrupowania Armii „Prusy” w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego i Tomaszowa Mazowieckiego*, Warszawa 2000; P. Zarzycki, *13 Kresowy Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998.

¹⁰ W. Jarno, *13. Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku*, Warszawa 2012; tenże, *45. Pułk Strzelców Kresowych w obronie Tomaszowa Mazowieckiego we wrześniu 1939 r.*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2012, R. IX, nr 2, s. 127–161.

uboga i ogólnikowa. Dla przedstawienia zagadnień szczegółowych przydatnych było także wiele innych publikacji – ich pełna lista znajduje się w wykazie źródeł i opracowań. Jednak miały one w zasadzie charakter literatury uzupełniającej.

Wybór tematu badawczego nie jest przypadkowy i wynika z chęci włączenia się autora – *notabene* związanego emocjonalnie z Tomaszowem Maz. – w rozwój badań regionalnych, mających przybliżyć szerszemu gronu czytelników mało znaną problematykę wojskowości polskiej w regionie tomaszowskim. W związku z realizacją powyższego założenia w ostatnich latach ukazało się kilka artykułów autora niniejszej monografii poświęconych wybranym aspektom funkcjonowania tomaszowskiego garnizonu w latach międzywojennych, które stały się niejako zachętą do pogłębienia badań i opisanego jego pełnej historii w tym okresie¹¹.

Głównym celem niniejszej monografii jest odpowiedź na następujące pytania: jaki był skład garnizonu, w jakich warunkach funkcjonował, jakie zadania wykonywały tutejsze władze garnizonowe, jak wyglądała infrastruktura garnizonowa, szkolenie żołnierzy, ich życie codzienne oraz warunki bytowe, wreszcie jakie były związki garnizonu z miastem oraz lokalnym społeczeństwem? Niestety, nie na wszystkie te pytania udało się wyczerpująco odpowiedzieć, gdyż niewielka ilość zachowanego materiału archiwalnego nie pozwoliła rozwinąć wielu omawianych problemów badawczych i przedstawić ich we właściwych proporcjach. Przy opracowywaniu zebranego materiału autor korzystał zasadniczo z metody indukcyjnej i opisowej, jak również z metody dedukcyjnej (gdy wiadomości źródłowe były nazbyt skąpe).

Z uwagi na ubogą literaturę przedmiotu najważniejszym, a zarazem podstawowym źródłem, umożliwiającym powstanie niniejszej monografii, były archiwalia z lat 1918–1939 zgromadzone w Centralnym Archiwum Wojskowym oraz w tomaszowskim Oddziale Archiwum Państwowego w Piotrkowie Tryb. Niewątpliwie podstawową placówką archiwalną było w tym wypadku wspomniane archiwum wojskowe w Warszawie. Zgromadzone w jego zasobach rozkazy, meldunki, raporty, instrukcje, komunikaty dyslokacyjne, rozkazy i wykazy uposażenia dały możliwość odtworzenia dziejów garnizonu i stacjonujących w nim jednostek. Cenny okazał się zespół akt Komendy Garnizonu w Tomaszowie Maz., ukazujący różne aspekty jego funkcyjnawa-

¹¹ W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Tomaszowie Mazowieckim w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 2015, t. XV, s. 117–133; tenże, *Zarys wojskowych dziejów Tomaszowa Mazowieckiego w latach II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, nr 2, s. 147–176; tenże, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej w latach 1921–1939. Organizacja, uzbrojenie i działania bojowe*, [w:] *Mieczem i szczytem. Broń na polu walki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2016, s. 217–239; tenże, *Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w latach 1927–1929*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2016, s. 175–188.

nia w latach 1925–1929. Niestety, materiał aktowy w tym zespole – choć niewątpliwie wartościowy – jest jednak fragmentaryczny, gdyż zachowało się jedynie pięć jednostek aktowych. Zgromadzone w nich dokumenty mają zasadniczo charakter uzupełniający, gdyż w większości stanowią je różne pisma i pokwitowania odnoszące się do spraw indywidualnych, z rzadka zaś opisujące kwestie natury organizacyjnej oraz związane z funkcjonowaniem garnizonu. Warto też zwrócić uwagę na zespół archiwalny 4. pac. Znajdują się w nim m.in. rozkazy dzienne dowództwa II dywizjonu, ukazujące życie codzienne żołnierzy, ich wyszkolenie, stan dyscypliny, służbę garnizonową, działalność oświatowo-kulturalną, rozwój sportu wojskowego oraz udział wojska w uroczystościach organizowanych w mieście. W kontekście spraw ogólnych, związanych tak z polską armią, jak i z tomaszowskim garnizonem, przydatne były także akta wojskowe szczebla okręgowego i centralnego (m.in. Dowództwa OK IV, Oddziału I SG, Generalnego Inspektoratu Piechoty, Departamentów Piechoty, Artylerii oraz Budownictwa MSWojsk, jak również Dzienniki Rozkazów MSWojsk. z lat 1918–1939). Zawierają one rozkazy i zarządzenia najwyższych władz wojskowych dotyczące m.in. przekształceń strukturalnych terytorialnych władz wojskowych oraz różnych formacji wojskowych, w tym również stacjonujących w Tomaszowie Maz. – choć w tym wypadku są stosunkowo ubogie. Z kolei dla spraw personalnych przydatne były Dzienniki Personalne MSWojsk. z lat 1918–1939, a także – nie zawsze doceniane – Dzienniki Rozkazów Dowództwa OGŁ i OK IV z lat 1918–1939. Te ostatnie, zawierając informacje o nominacjach, pozwoliły odtworzyć obsadę najważniejszych stanowisk dowódczych w jednostkach tomaszowskiego garnizonu. Można w nich też znaleźć – oprócz kwestii personalnych – wiele informacji dotyczących przekształceń organizacyjnych oraz zwykłego życia codziennego w jednostkach stacjonujących w garnizonie. Inne zespoły aktowe nadawały się do wykorzystania w mniejszym stopniu, choć i tam trafiały się interesujące dokumenty dotyczące omawianych w pracy zagadnień. Niestety, w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego wiele zespołów zachowało się w stanie niekompletnym, jak np. zespoły 25. i 30. pp, w których brakuje większości dokumentów z lat 1918–1929. Podobnie jest z zespołami archiwalnymi Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 oraz PKU Brzeziny (w pierwszym przypadku zachowała się jedna jednostka aktowa, z mało przydatnymi dla analizowanego tematu badawczego dokumentami – jeszcze gorsza jest sytuacja w przypadku drugiego zespołu, gdyż i on liczy zaledwie jedną jednostkę aktową zawierającą dosłownie kilka dokumentów z 1919 r.). Brak archiwaliów dał się odczuć także w przypadku problemu budowy nowych koszar w Tomaszowie Maz. w I połowie lat trzydziestych, gdyż w aktach Szefostwa Budownictwa OK IV (dwie zachowane jednostki aktowe) nie ma na ten temat żadnych informacji. Nie lepiej jest w przypadku zespołu Departamentu Budownictwa MSWojsk.

– tylko w jednej z teczek zachowała się część korespondencji pomiędzy władzami wojskowymi a władzami miejskimi w Tomaszowie Maz. w sprawie budowy wspomnianych koszar. Nigdzie jednak nie natrafiono na ich plan lub dokumentację techniczną budynków koszarowych, przez co trudno określić, jakie budynki wówczas zbudowano, jak wyglądały i jak były wyposażone. Podobnie – z uwagi na niemal całkowity brak archiwaliów – wygląda sprawa w odniesieniu do funkcjonowania tomaszowskiego garnizonu w latach dwudziestych, gdyż trudno szerzej opisać funkcjonowanie władz garnizonowych, wyszkolenie oddziałów w nim stacjonujących, życie codzienne żołnierzy, czy związki wojska z miastem – na podstawie szczątkowych jedynie informacji.

Wiele cennego materiału źródłowego, w odniesieniu do analizowanego tematu badawczego, udało się znaleźć w zbiorach archiwum tomaszowskiego (Filia AP w Piotrkowie Tryb.). Przydatne okazały się zwłaszcza dwa zespoły: Akta Miasta Tomaszowa Maz. oraz Zbiór Akt Różnych. Z zespołów tych pozyskano wiele ważnych informacji związanych z zakwaterowaniem wojska w mieście, problematyką budowy koszar, współpracą wojska z władzami miejskimi, udziałem żołnierzy garnizonu w uroczystościach organizowanych w mieście czy jego współpracą w zakresie WFiPW z lokalnymi organizacjami i stowarzyszeniami. Niestety, archiwalia te ujmują wspomniane zagadnienia w sposób fragmentaryczny i stanowiły zasadniczo tylko materiał uzupełniający dla archiwaliów wojskowych. Trzeba jeszcze dodać, że w archiwum tomaszowskim nie ma praktycznie żadnych dokumentów proveniencji wojskowej, oprócz nielicznej korespondencji władz wojskowych z władzami Tomaszowa Maz. w sprawie kwaterunku wojska w latach dwudziestych oraz negocjacji prowadzonych przez władze miejskie z władzami wojskowymi w I połowie lat trzydziestych, dotyczących wybudowania w mieście nowego kompleksu koszarowego.

W konsekwencji, pomimo rozległej kwerendy archiwalnej i bibliotecznej (polegającej niejednokrotnie na poszukiwaniu materiałów w zespołach archiwalnych mających jedynie luźny związek z głównym tematem badawczym) nie wszystkie omawiane w pracy zagadnienia udało się przedstawić w wyczerpujący sposób. Wiele z nich omówiono jedynie fragmentarycznie lub w zarysie, co wynikało w głównej mierze z prozaicznej przyczyny – braków w materiale źródłowym. Dla przykładu, o ile dość dobrze odtworzono sprawy organizacyjne i personalne omawianego garnizonu, o tyle opis jego funkcjonowania jest niepełny, a momentami nawet fragmentaryczny (zwłaszcza w odniesieniu do lat dwudziestych). Szczupłość materiału archiwalnego nie pozwoliła także na szersze omówienie elementów typowych dla organizacji i funkcjonowania garnizonu, jako pewnej całości. Pamiętać jednak należy, iż garnizon tomaszowski był mały (stacjonowała w nim zasadniczo jedna większa jednostka oraz dodatkowo w latach

dwudziestych kilka mniejszych), i dlatego nie posiadał on rozbudowanych struktur garnizonowych, jak to działo się w przypadku większych garnizonów (np. w Łodzi). W Tomaszowie Maz. komendę garnizonu w latach II RP tworzył komendant (będący zarazem dowódcą jednej ze stacjonujących tu jednostek) oraz jego organ wykonawczy w postaci oficera placu (miał do pomocy kilku podwładnych). W rezultacie trudno napisać więcej o organizacji i funkcjonowaniu władz garnizonowych (poza podaniem ich zadań wynikających z *Regulaminu służby wewnętrznej*), zwłaszcza w sytuacji, gdy brak źródeł nie pozwolił nawet na ustalenie personaliów większości oficerów zajmujących stanowisko oficera placu. W tak małym – jak tomaszowski – garnizonie nie było też innych wyodrębnionych instytucji garnizonowych (poza wspomnianym oficerem placu). Trudno jest także podać usystematyzowane informacje o infrastrukturze garnizonowej, stosunkach władz garnizonowych z władzami miejskimi, jak i społeczno-kulturalnej roli wojska w mieście, gdyż na ten temat zachowały się jedynie wzmianki w nielicznym materiale archiwalnym. W konsekwencji, w przedstawianiu dziejów tomaszowskiego garnizonu dominuje – co jest niejako konsekwencją niewielkiej liczby jednostek w nim stacjonujących – ujęcie jego historii przez pryzmat zakwaterowanych jednostek. Widać to zwłaszcza w odniesieniu do lat 1935–1939, gdy stacjonował tu jedynie II dywizjon 4. pac.

Chronologicznie praca zawiera się w latach 1918–1939. Przyjęta cezura czasowa wymaga jednak pewnego wyjaśnienia. Mogłoby się wydawać, że nie jest ona precyzyjna, gdyż – jak wcześniej podano – garnizon tomaszowski nie istniał w I połowie lat trzydziestych. Nie oznacza to jednak, że w tym okresie nie prowadzono w Tomaszowie Maz. żadnych prac związanych z zagadnieniami wojskowymi, gdyż np. toczyły się intensywne negocjacje pomiędzy władzami miejskimi i wojskowymi w kwestii budowy nowych koszar, bez czego garnizon zapewne nie zostałby odtworzony w 1935 r. Ponadto przez cały okres międzywojenny zajmowano się w mieście pracami z zakresu WF i PW. W konsekwencji podana w tytule opracowania cezura czasowa nie powinna budzić wątpliwości.

W pracy przyjęto zasadniczo układ chronologiczno-problemowy, co wymusiła niejako specyfika tomaszowskiego garnizonu, mającego w latach RP – jak wcześniej podano – kilkuletnią przerwę w swoim istnieniu. W takim wypadku przyjęcie układu problemowego (do którego *notabene* autor początkowo się przymierzał) – rodziłoby wiele trudności w ujmowaniu poszczególnych zagadnień, rozdziały zaś (z uwagi na braki materiału źródłowego) różniłyby się w wyraźny sposób swą objętością. Publikacja składa się z sześciu rozdziałów, których tematyka została opracowana po analizie kilku wariantów. Autor zdaje sobie sprawę, iż przyjęty układ pracy nie jest może idealny, lecz wydaje się, że na obecnym stanie badań jest to rozwiązanie optymalne. Po długich rozważaniach podrozdział o władzach

garnizonowych umieszczono ostatecznie na początku rozdziału II. Nie jest to najlepsze rozwiązanie, lecz objętość tego podrozdziału jest zbyt mała, by uczynić z niego samodzielny rozdział. Podobnych zagadnień, których z powodu braku materiału archiwalnego nie można przedstawić w ujęciu problemowym w odrębnych rozdziałach, jest więcej, toteż trzeba było je niejako wpleść w tok chronologicznej narracji innych rozdziałów. Z kolei zachowało się sporo dokumentów dotyczących tematyki WFiPW, co pozwoliło ująć ją w odrębny rozdział o charakterze problemowym (rozdział V). Autor ma świadomość, że naruszył on przyjęty układ chronologiczno-problemowy, ale prace z zakresu WFiPW prowadzono w Tomaszowie Maz. przez cały okres międzywojenny i dzielenie obszernych informacji na ten temat pomiędzy inne rozdziały, byłoby w tym wypadku chyba jeszcze gorszym rozwiązaniem. Celowo także dodano rozdział o negocjacjach władz cywilnych i wojskowych na temat budowy w Tomaszowie Maz. nowego kompleksu koszarowego, gdyż bez tego nie odtworzono by najprawdopodobniej w 1935 r. garnizonu, funkcjonującego w tych samych koszarach do dnia dzisiejszego. Dołączenie go do rozdziału o garnizonie w latach 1935–1939, spowodowałoby z kolei jego nadmierne wydłużenie. W rozdziale I omówiono genezę garnizonu oraz jego działalność w latach 1918–1921, a w rozdziale II jego dalszą historię, aż do likwidacji w 1929 r. Kolejny rozdział poświęcony został – wspomnianej wcześniej – kwestii budowy w Tomaszowie Maz. nowych koszar w połowie lat trzydziestych. Rozdział IV ukazuje historię odtworzonego garnizonu, w którym w latach 1935–1939 stacjonowała jedna jednostka (II dywizjon 4. pac). Kolejny rozdział odnosi się do zagadnienia rozwoju w mieście pracy z zakresu WFiPW, która odbywała się przez cały okres międzywojenny. Rozdział ten narusza, co prawda, przyjęty układ chronologiczno-problemowy, lecz uczyniono to świadomie, mając na uwadze ważność tej problematyki związanej przecież pośrednio z wojskiem. Natomiast ostatni rozdział dotyczy roku 1939 i ukazuje mobilizację II dywizjonu 4. pac oraz obronę miasta we wrześniu 1939 r. prowadzoną przez 45. pp ze składu 13. DP. Zrezygnowano w tym wypadku z podrozdziału omawiającego wojenny szlak dywizjonu w kampanii wrześniowej, gdyż wykraczałby to zdecydowanie poza ramy tematyczne niniejszej monografii (w rozdziale jedynie zasygnalizowano wspomniany szlak).

Z uwagi na wzmiankowane braki w materiale archiwalnym, nie wszystkie zagadnienia – jak wcześniej wspomniano – udało się przebadać i omówić w zadowalającym stopniu. Kwestia ta dotyczy m.in. funkcjonowania władz garnizonowych, opisu infrastruktury garnizonowej (koszar, placów ćwiczeń i strzelnic), dokładniejszego omówienia procesu szkolenia żołnierzy w garnizonie, ich udziału w życiu społeczno-gospodarczym miasta, pracy kulturalnej i sportowej w jednostkach garnizonu, poziomu dyscypliny, relacji władz garnizonowych z władzami miejskimi, jak również szeroko ro-

zumianych stosunków wojska ze społeczeństwem lokalnym. Powyższe zagadnienia – w rozumieniu autora – mogą wyznaczać dalsze kierunki badawcze, choć przeprowadzona kwerenda archiwalna pokazała, że nowych materiałów źródłowych dotyczących tych tematów trudno się spodziewać.

W całej rozprawie stosowano nazewnictwo z epoki oraz, dla uniknięcia archaizmów językowych, współczesną terminologię wojskową. Zastosowano także wiele skrótów oznaczających organizacje, instytucje, jednostki wojskowe i tytuły czasopism, a także stopnie wojskowe (jednakże tych ostatnich nie umieszczono w załączonym wykazie, uznając je za powszechnie znane). Pisownię owych skrótów zastosowano zgodnie z pracą Józefa Parucha¹², dodając do nich kilka nowych, np. pSK. Kolejna uwaga dotyczy stosowania stopni wojskowych właściwych dla opisywanego okresu, dlatego też czasami występują przy nazwiskach po dwa stopnie, jak np. mjr/ppłk – co oznacza, że w opisywanym okresie oficer ten był awansowany na wyższy stopień. Niezmiernie istotnym elementem niniejszej pracy są także sprawy personalne, jakże ważne w przypadku małego garnizonu, jakim w latach II RP był garnizon tomaszowski. Kwestia ta nie była do tej pory należycie zbadana, toteż w pracy występuje spora liczba nazwisk, nieraz po raz pierwszy przywróconych lokalnej historii (biogramy zawarto w przypisach). W pracy zamieszczono 17 tabel, dwa schematy, kilka map oraz ponad 70 zdjęć, pochodzących ze zbiorów placówek archiwalno-muzealnych oraz osób prywatnych. Jak się okazało w trakcie prowadzonych poszukiwań badawczych, również materiał ikonograficzny dotyczący garnizonu tomaszowskiego w latach II RP jest bardzo ubogi. Dlatego też autor zdecydował się na zamieszczenie w pracy także zdjęć o słabej jakości. Z uwag wstępnych można jeszcze dodać, że w tekście nie uniknięto pewnych powtórzeń. Uczyniono to jednak świadomie, gdyż wymagała tego przyjęta koncepcja pracy.

Na zakończenie autor chciałby wyrazić swą wdzięczność i podziękowania wszystkim osobom, które udzieliły pomocy przy powstawaniu niniejszej monografii. W szczególności słowa te kieruję pod adresem pracowników CAW WBH, tomaszowskiego Oddziału Archiwum Państwowego w Piotrkowie Tryb. oraz Muzeum w Tomaszowie Maz. Podziękowania należą się również pracownikom Skansenu Rzeki Pilicy – Filii Miejskiego Centrum Kultury w Tomaszowie Mazowieckim oraz Wiesławowi Strzeleckiemu, Krzysztofowi Zakrzewskiemu i Markowi Stefańskiemu, którzy udostępnili do publikacji unikatowe zdjęcia ze swych zbiorów. Odrębne podziękowania należą się także Jerzemu Wojniłowiczowi za życzliwość i cenne uwagi merytoryczne oraz pomoc w poszukiwaniu materiałów w tomaszowskim archiwum. Prezentowana monografia powstała w ramach prac badawczych prowadzonych przez Katedrę Historii Polski i Świata po 1945 r. Uniwersytetu Łódzkiego.

¹² J. Paruch, *Słownik skrótów*, wyd. II, Warszawa 1992.

ROZDZIAŁ I

GARNIZON W OKRESIE WOJEN O GRANICE PAŃSTWA POLSKIEGO (1918–1921)

1. ODZYSKANIE NIEPODLEGŁOŚCI I POCZĄTKI GARNIZONU (1918–1919)

Tomaszów Mazowiecki – noszący do sierpnia 1926 r. nazwę Tomaszów Rawski¹ – został założony przez hrabiego Antoniego Ostrowskiego pod koniec XVIII w., a prawa miejskie uzyskał w 1830 r. Miasto przeżywało rozkwit na przełomie XIX i XX w., stając się ważnym ośrodkiem przemysłu włókienniczego na obszarze powstałej w 1867 r. Guberni Piotrkowskiej. Pod względem administracyjnym leżało ono w granicach powiatu brzezińskiego, wchodzącego do wybuchu I wojny światowej w skład wspomnianej guberni². Z uwagi na rosnące znaczenie gospodarcze Tomaszowa Maz. pod koniec XIX w. stacjonowały w nim czasowo oddziały wojsk rosyjskich (np. pododdziały 27. Witebskiego pp z 7. DP), dając początek tomaszowskiemu garnizonowi.

W latach I wojny światowej miasto znalazło się pod okupacją niemiecką. Władze niemieckie prowadziły w nim rabunkową gospodarkę, pogłębiającą nędzę miejscowej ludności. Z uwagi na dużą liczbę robotników i narastanie nastrojów antyniemieckich, stacjonowały w nim niemieckie oddziały Landszturmu (pospolitego ruszenia). Na ich potrzeby zaadaptowano część budynków dawnej fabryki przy ul. Jeziornej 20 (ob. ul. Farbiarska) oraz budynki przy ul. Pilicznej 12 i 14 (obecnie ul. Ignacego Mościckiego). Jesienią 1918 r. zakwaterowano w nich 2. kompanię Rybnickiego Batalionu Piechoty

¹ „Monitor Polski” 1926, nr 196, poz. 561. W tekście będzie używana nazwa Tomaszów Maz. w odniesieniu do całego okresu międzywojennego.

² Więcej o historii Tomaszowa Maz. – patrz: *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa–Łódź 1980.

Landszturmu³ (batalionem dowodził w latach 1915–1918 mjr Schmidt – imienia nie ustalono). Batalion ten w październiku 1918 r. liczył 1040 żołnierzy zgromadzonych w pięciu kompaniach⁴. Wspomniana 2. kompania (dowodzona przez por. Keisera – imienia nie ustalono) przybyła do Tomaszowa Maz. w lutym 1918 r., po burzliwych demonstracjach ulicznych, które wybuchły na wieść o podpisaniu traktatu brzeskiego przyznającego Chełmszczyznę Ukrainie. Trzeba tu dodać, że w pobliskiej Spale kwaterowała część 3. kompanii⁵ 2. Batalionu Piechoty Landszturmu „Schroda” V/18 (batalion ten został sformowany na obszarze niemieckiego Okręgu Korpusu nr V Poznań). Ponadto w Tomaszowie Maz. mieściła się także niemiecka Komendantura Wojskowa (w 1918 r. na jej czele stał kpt. Neuss – imienia nie ustalono) przy ul. Pałacowej 7 (obecnie ul. POW), jak również niewielki pododdział niemieckiej żandarmerii polowej oraz kilkudziesięciu niemieckich policjantów⁶.

Zdjęcie 1. Niemiecki pododdział Landszturmu w koszarach przy ul. Jeziornej 20 (ob. ul. Farbiarska) w Tomaszowie Maz. – I wojna światowa

Źródło: http://fotopolska.eu/Farbiarska_16_Tomaszow_Mazowiecki (dostęp: 2.09.2018)

³ Niemiecka nazwa batalionu brzmiała: Landsturm Infanterie Batalion „Rybnik” VI/19 – rzymska cyfra VI określała, iż został sformowany na obszarze niemieckiego Okręgu Korpusu nr VI Wrocław (niemiecki Breslau), a arabska liczba 19 – kolejność formowania batalionów na obszarze tego okręgu.

⁴ Batalion ten w latach 1915–1918 stacjonował w rejonie Kuluszek, a dowództwo w pobliskich Żakowicach.

⁵ Pozostała część owej kompanii stacjonowała jesienią 1918 r. w Burzeninie koło Sieradza.

⁶ W. Jarno, *Zarys wojskowych dziejów Tomaszowa Mazowieckiego w latach II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, nr 2, s. 147–148; W. Rudź, *Tomaszowa Mazowieckiego droga do niepodległości 1914–1918*, Tomaszów Maz. 1988, s. 6–8; J. Szczepański, *Landszturm w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918. Formacja głębokich rezerw*, Warszawa 2012, s. 107 i 242–244.